

Posudek habilitační práce

Alena Polická: *Lexikální inovace. Dynamika šíření identitárních neologismů*. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, 2018.

Výzkumu substandardní francouzštiny se Alena Polická soustavně věnuje již asi dvě desetiletí. V předkládané habilitační práci, která výběrově shrnuje její dosavadní badatelskou činnost, si klade pouze vágně vymezený cíl: „nastínit současné trendy výzkumu substandardní úrovně francouzštiny (...) z hlediska lexikonu“ (s. 10), kterého se drží jen částečně, neboť teoretická část práce má výrazně historický charakter. Těžištěm jejího empirického zájmu je pak lexikum defavorizované mládeže, která se identifikuje s hudebním žánrem „rap“. Práce tedy spojuje perspektivu sociolingvistickou s optikou lexikálně-morfologickou, resp. slovotvornou, přičemž důraz je kladen především na prvně jmenovanou. V té autorku zajímá nejen jakým způsobem a jak rychle se lexikální inovace šíří, ale také jaký postoj k lexikálním inovacím zaujímají sami mluvčí, resp. jaký postoj by k nim *měli* zaujímat lingvisté a tvůrci referenčních slovníků – místy tak má práce charakter akčního výzkumu (který sama autorka nazývá kalkem „výzkum-akce“, s. 32). Práce obsahuje dvě kapitoly teoretické, nazvané *Sociolexikologie a sociolingvistika inovací* a *Historie lexikálních inovací ve Francii*, na které navazuje pět případových studií.

V teoretické kapitole nazvané *Sociolexikologie a sociolingvistika inovací* autorka velmi detailně postihla debatu o příčinách jazykových změn, která byla (nejen) ve francouzské lingvistice velmi živá od poloviny devatenáctého století zhruba do poloviny století dvacátého (s. 51-80). Myšlenky klasických autorů (Darmesteter, Bréal, Meillet, Vendryes, atd.) zasazuje do kontextu příslušných dobových představ o jazyce (např. jazyk jako přírodní organismus), o šíření jazykových změn (vlnová teorie) a o roli společnosti při utváření jazyka. Současnému stavu sociolexikologie je věnována úvodní část první kapitoly (s. 13-50), která je pojata interdisciplinárně – temporalitu v jazyce tu autorka nazírá z hlediska filozofie (Bergson, Husserl), sociologie (Bauman a jeho „tekutá přítomnost“), klasické strukturalistické lingvistiky (Mathesiova, resp. Martinetova synchronní dynamika, Coseriu) a ekonomie. Právě z oblasti ekonomie pochází Rogersova teorie šíření inovací (60. léta 20. století), která je pro autorku stěžejní, a umožňuje jí pojmenovat jednotlivé etapy šíření sledovaných slov. Aplikace Rogersova difuzionistického modelu na sociolingvistiku však autorka blíže nerozebírá a novější sociolingvistické metody a teorie (od 60. let 20. století) jsou zmíněny jen fragmentárně v dalších kapitolách.

Z hlediska lexikální morfologie se mi zdá podstatné a legitimní, že svůj výzkumný cíl si v této kapitole autorka blíže vymezila jako zájem o „sociolingvistické aspekty sběru a popisu (nejen generačně) příznakových slov“ (s. 17). Bohužel však neupřesňuje, která slova považuje za „příznaková“ a z dalšího textu implicitně vyplývá, že za příznaková považuje všechna nová slova (tj. nové formy i použití starých forem v jiném významu). To pak vede k implikacím a tvrzením, která z perspektivy současné lexikální morfologie nevyznívají zcela korektně. Např. nelze automaticky prohlásit „úhrn nových forem“ za důsledek jazykové změny či inovaci (s. 14-15), neboť zejm. nové formy utvořené na základě pravidelných disponibilních a rentabilních morfologických procesů nejsou inovativní v tom smyslu, že by se nějak vymykaly běžnému užívání jazyka a vedly k jazykové změně (viz např. zcela pravidelná derivační rodina *divorcer – divorce – divorcé* připomínaná na s. 102, která byla v 18. stol. „příznaková“ patrně jen proto, že odkazovala na tabuizovaný koncept „rozvodu manželství“). Zde by možná autorce mohlo posloužit odlišování *morfologické produktivity* a *morfologické kreativity*, kterou počátkem 60. let formuloval Schultink: zatímco prvně jmenovaný proces je automatický (neuvědomovaný) a takto vzniklá nová slova zůstávají mluvčími obvykle nepovšimnuta, morfologická kreativita naopak předpokládá vytvoření slova na základě vědomého porušení pravidelných morfologických vzorců, čímž se výsledné slovo stává příznakovým a – je-li tento proces nějak replikován – teoreticky může vést k jazykové změně. Podobně není korektní tvrdit, že hapaxy nejsou hodné popisu lingvisty (s. 18) – současná lexikální morfologie naopak považuje počet hapaxů v rámci jednoho typu za důležitý indikátor produktivity (rentability) slovotvorného pravidla či vzorce.

Druhá teoretická kapitola nazvaná *Historie lexikálních inovací ve Francii* (s. 81-133) podrobně dokumentuje postoje francouzských vzdělavců k nově vzniklým slovům od období klasicismu po 90. léta 20. století, kdy byly přijaty důležité zákony na „obranu“ francouzského jazyka. Autorka zde na

konkrétních příkladech dokládá, že Francie (ovšem na rozdíl od jiných frankofonních zemí) je v zásadě učebnicovým příkladem jazykového protekcionismu a centralizace. V souladu s obecným kulturním klimatem se snahy regulovat francouzský jazyk a jeho slovní zásobu nejvýrazněji projevují v období klasicismu, za Velké francouzské revoluce poněkud ustupují do pozadí, ale po průmyslové revoluci poznamenané ústupem Francie ze světové scény a – i ve Francii zřetelnou – fascinací anglofonním prostředím se francouzský jazykový protekcionismus opět vrací na scénu. Tyto postoje autorka sleduje také skrz dobové francouzské slovníky a v souladu se zaměřením své práce si všímá také dobového lexikografického zpracování substandardní francouzštiny. Zpracování této kapitoly prokazuje, že autorka danou problematiku do hloubky zná. Čtenář by nicméně uvítal syntetičtější nadhled a místy i logičtější uspořádání materiálu (např. v kap. o vztahu lexikografie a sociolektografie na s. 112-133 by prostý chronologický výklad text výrazně zpřehlednil).

V případové studii nazvané *Příznakovost a expresivita ve francouzské lexikografii* (s. 137-179) upozorňuje autorka na nesystematické pojmání expresivity ve francouzských slovnících a hledá teoretické kořeny této nesystematičnosti. Na vlastním vzorku padesáti sociálně příznakových slov pak sleduje vývoj značkování expresivity ve slovnících *Le petit Robert* a *Le petit Larousse* za posledních 40 let. Dochází přitom k závěru, že značka *pop.* (=populaire, „lidový“) postupně mizí ve prospěch kombinace značek *fam.* a *arg.*, které popisují vhodný kontext užití a sociolektální původ. Konstatuje, že proměna ve značkování expresivity souvisí se změnou v sociolingvistické conceptualizaci, která dříve chápala sociolektální slova jako příznaková pro určitou sociální skupinu, zatímco dnes je vidí spíše jako příznaková pro určitou diskurzni situaci. Z hlediska reflexe současné lexikografické praxe jde tedy bezesporu o přínosnou studii.

Druhá případová studie s názvem *Od metalexikografie k metasociolexikografii a lexikometrii: neologie ve slovnících a v korpusu rapových textů* (s. 180-209) se zabývá otázkou, jaká kritéria užívají francouzští lexikografové pro zařazení nového (zejm. sociálně příznakového) slova do všeobecného slovníku. Těžiště této kapitoly je zřetelně empirické, neboť teoretické otázky autorka omezila na Sourdodem navržený svazek kritérií „4B“ (*besoin – potřebnost, brièveté – stručnost, beauté – líbivost, bienséance – slušnost*), z nichž právě poslední jmenované kritérium představuje tradiční překážku pro zařazování mnoha sociálně příznakových neologismů do aktualizovaných vydání slovníků. Po empirické stránce je podnětný především citovaný výzkum C. Martineze, který ve slovnících od r. 2006 zachytil cca 14 tis. nových hesel a ukázal, že průměrné stáří neologismu v okamžiku zařazení do slovníku je 70 let – čímž se potvrdily dřívější předpoklady, že francouzské slovníky jsou vůči zařazování (všech) neologismů stále velmi rezistentní. Alena Polická se pokusila tyto závěry verifikovat na dvou malých vzorcích sociolektálně příznakových slov (14, resp. 12 lexikálních jednotek) a dochází k obdobným výsledkům, třebaže – jak sama konstatuje (s. 202) – omezená velikost vzorku neumožňuje vyvozovat podrobnější závěry. V této kapitole autorka představuje také svůj vlastní korpus textů rapových písní *RapCor* o velikosti 468 tis. slov (tokenů, resp. 37,5 tis. typů), z nějž pochází poslední jmenovaný vzorek.

Případová studie *Rap v sociolexikologickém výzkumu* (s. 210-243) má za cíl prostřednictvím detailní sociolingvistické analýzy několika příznakových slov ověřovat obecné hypotézy o vzniku a šíření identitárních neologismů. Jde především o „hypotézu neologismu autorit“ (s. 211) tedy o předpoklad, že „se vzrůstající prestiží mluvčího vzrůstá pravděpodobnost šíření jím proslovených novotvarů“. Tuto „prestiž mluvčího“ autorka nicméně blíže nevymezuje a pokud z textu práce implicitně dovodíme, že prestižním mluvčím je zejm. rapový zpěvák s velkým mediálním pokrytím (byť omezeným na nějakou subkulturní scénu), mám dojem, že výchozí hypotéza se stává tautologickou: velké mediální pokrytí automaticky znamená (přinejmenším pasivní) rozšíření příslušného lexika, podobně jako v nedávné době – právě díky vynikajícímu mediálnímu pokrytí – většina vzdělaných anglofonních mluvčích po celém světě pasivně zachytila Trumpův svérázný neologismus *covfefe*. Otázku dalšího šíření identitárního neologismu však podle všeho tato hypotéza nevysvětlí. Velmi podobnou genezi jako Trumpovo *covfefe* měl výraz *werss*, připisovaný rapperovi Rohffovi, který autorka analyzuje na s. 238-241; z jejích analýz je patrné, že mluvčí význam tohoto slova spíše jen matně tuší či odhadují a v aktivním úzu jej má jen minimum respondentů (s. 240). Navzdory mediální prestiži autorů slov *werss* i *covfefe* je tak další osud těchto neologismů problematický, jejich významová neukotvenost potenciál

jejich uplatnění dosti limituje a není zřejmé, proč autorka předpokládá, že by se výraz *werss* mohl v jazyce ustálit (s. 241).

Nepotvrdila se ani druhá hypotéza, podle níž má být „neologicita slova nepřímou úměrnou míře jeho rozšíření“ (s. 242), což je podle mne očekávatelný výsledek: pokud by opravdu platilo, že čím je dané slovo starší, tím je rozšířenější, pak by nejen musely mít všechny neologismy v zásadě stejnou časovou dynamiku šíření, ale navíc by nemohly žádné lexikální jednotky zastarat a mizet z úzu, což z hlediska komunikačních funkcí jazyka nedává dost dobrý smysl.

Přínos této kapitoly vidím spíše v detailní terénní empirické práci, díky které autorka vysledovala variabilitu významů a kontextů užití výrazů *bolos*, *bicrave(ur)*, *werss* a kontaktového výrazu *sisi*. Z hlediska francouzské flektivní morfologie je zajímavé, že sloveso *bicraver* hodnotí autorka jako „neohebné“ (s. 230), což ukazuje na zajímavou anomálii, která by stála za bližší analýzu v autentických mluvených kontextech (podle psaných i některých audiovizuálních materiálů na internetu se dá usuzovat, že by toto sloveso mohlo mít i pravidelnou flexi první třídy – to by však bylo třeba sledovat na větším vzorku dat).

Ve čtvrté případové studii nazvané *Cirkulace lexikálních inovací u předměstské mládeže a v rapu: případ teritoriální apropriace v departmentu Val-de-Marne* (s. 244-275) autorka sleduje, jakým způsobem se mládež identifikuje se svým teritoriem a jak se takto identifikace projevuje v jazyce. Sociologické pozadí této „teritoriální apropriace“ se necítím kompetentní posoudit; pokud jde o jazyk, zde autorka především konstatuje, že se v rapových písničkách často objevuje oficiální číselné označení domovského departmentu příslušného rappera čtené rozloženě po jednotlivých číslicích (tj. 94 jako *neuf-quatre*, devět-čtyři).

Silnou identitární vazbu na department Val-de-Marne (94) má mít také syntaktická vazba *en mode N*, jejíž šíření autorka analyzuje, a na základě odpovědí svých respondentů dochází k závěru, že se tato vazba šíří prioritně prostřednictvím rapu. Tady se mi metodologie nezdá adekvátní. Ověření této hypotézy by ve skutečnosti totiž předpokládalo ukázat, že danou syntaktickou vazbu neznají (či aktivně neužívají) mluvčí mimo okruh posluchačů rapu a jejich přátel, což empirické zdroje nepotvrzují: v korpusu *FrWac* je tato vazba velmi četná (cca 25 000 tokenů), slovník *Le petit Robert* jí uvádí včetně autentické citace z románu „maistreamové“ francouzské spisovatelky Anny Gavalové (nar. 1970) a lze se domnívat, že přinejmenším v podobě *en mode avion* zná tuto vazbu alespoň pasivně většina uživatelů „chytrých“ mobilních telefonů. Podobně i identitární význam substantiva *gros* (jako hypokoristické oslovení), jehož vznik autorka situuje na předměstí Val-de-Marne, zaznamenává *Le petit Robert* už počátkem 19. století¹ a dokonce do 13. století klade slovník užití tohoto substantiva ve významu „bohatá a vlivná osoba“, který autorka připisuje možnému vlivu kamerunské francouzštiny. To neznamená, že v daném sociálním kontextu oslovení výrazem *gros* nemůže fungovat jako identitární lexikální prostředek, ale podle všeho nemusí jít o neologismus, resp. o inovaci. Z hlediska teoretického pojetí práce se tu ke zvážení nabízí otázka, zda by nestálo za to zcela oddělit otázku neologičnosti (resp. „inovace“) v jazyce mládeže od otázky identitárního užívání určitých jazykových prostředků: z autorčina výzkumu se mi zdá patrné, že jde o dvě otázky potenciálně nezávislé.

Poslední případová studie s názvem *Časosběrný výzkum difuze neologismu bol(l)os(se)* (s. 276-311) shrnuje deset let trvající sociolingvistický výzkum, který mapuje osudy slova *bolos*. Autorka ve spolupráci s francouzskou kolegyní A. Fiévetovou připravila a zpracovala řadu dotazníků, které v různých dobách a na různých místech testovaly rozšíření a významy tohoto slova mezi francouzskou mládeží. Metodologie sběru a interpretace dat je zde korektní včetně toho, že se obě autorky snažily minimalizovat „paradox pozorovatele“, který spočíval mj. i v tom, že zájem médií o výsledky jejich výzkumu mohl radikálně ovlivnit šíření tohoto slova a další výzkum tak ohrozit.

¹ (1808) – *Mon gros – terme familier à l'adresse d'une personne (grosse ou non)*.

Závěr

Z globálního pohledu je patrné, že předkládaná habilitační práce představuje určitý – a bohužel ne úplně koherentní a komplexní – výsek z dlouholetého badatelského programu autorky. Cíle práce a výzkumné otázky nejsou zcela jasně formulovány, u dílčích hypotéz není vždy zřejmé jejich teoretické zdůvodnění. Pokud jde o teoretické zázemí, navzdory deklarovanému zaměření na současnou sociolingvistiku spočívá těžiště příslušných teoretických kapitol výhradně v detailním rozboru lingvistických teorií a pohledů na jazyk formulovaných v období do 60. let 20. století. Empirické kapitoly pak pracují s relativně velmi malými vzorky (tři z pěti případových studií jsou vlastně věnovány dohromady jen pěti výrazům, resp. konstrukcím: *bolos*, *werss*, *en mode N*, *bicrave*, *si si*).

Na druhou stranu má předkládaná práce řadu pozitivních aspektů, které svědčí o seriózním badatelském úsilí. Jde jednak o velmi detailně zpracované pasáže shrnující debatu o příčinách jazykových změn ve starší francouzské lingvistice, resp. podobně pojatý a podrobně zdokumentovaný přehled postojů francouzských vzdělanců k nově vzniklým slovům od období klasicismu po současnost. V empirické rovině je pak třeba ocenit výsledky dlouholeté terénní práce v náročném prostředí a kvalitní analýzy slovníků, které relevantním způsobem odkrývají postoje a metody (či relativní absenci metodičnosti) francouzských lexikografů v otázkách sociolingvistického značkování lexika defavorizované mládeže.

Proto se i přes výše uvedené výhrady přikláním ke stanovisku, že předkládaná habilitační práce splňuje požadavky standardně kladené na úroveň habilitačních prací v oboru.

V Kájově, 16. května 2019

doc. PhDr. Jan Radimský, Ph.D.

Filozofická fakulta JU v Č. Budějovicích